

Валерія Нічик

■ УКРАЇНСЬКІ
СТУДЕНТИ
В НІМЕЦЬКИХ ■
УНІВЕРСИТЕТАХ

Як переконливо показано в ґрунтовних працях Анатолія Макарова, Леоніда Ушкалова та інших¹, існування Києво-Могилянської академії збігається в часі з формуванням і розвитком культури бароко в Україні. Це була доба, коли українці інтенсивно знайомилися, осмислювали та засвоювали здобутки науки і культури інших народів, прилучалися до інтелектуальних завоювань всієї людської цивілізації, використовували ті з них, які були суголосні внутрішнім потребам їхнього духовного життя. Києво-Могилянська академія була промотором і потужним чинником цього процесу не лише в Україні, а й в усьому східнослов'янському світі.

За своєю сутністю її спадщина була репрезентантом саме культури бароко. Бароко — це своєрідне бачення, розуміння і тлумачення світу та людини, які мають складні, суперечливо-скомпліфіковані форму і зміст, переважно з драматично-трагічним забарвленням. Але бароко є не тільки спосіб і стиль мислення, навколо яких центруються

¹ Див.: Макаров Анатолій. Світло українського бароко.— К., 1994; Ушкалов Леонід. Світ українського бароко.— Харків, 1994.

всі структурні компоненти духовного життя, а й певний культурно-світоглядний етап розвитку значної частини європейських народів. Хронологічно він розміщується між добою Реформації і Просвітництва. Бароко зближувало різноманітні, а нерідко й протилежні, духовні утворення, поєднуючи їх у цілісну своєрідну систему. Це була система вибіркового, селективного синтезу, який здійснювався відповідно до запитів і потреб власної української культури.

Коли йдеться про основні напрями цього синтезу, то треба зазначити, що професори Академії прагнули передусім синтезувати духовні надбання, досягнення науки і культури Заходу і Сходу на вітчизняній основі. Здобутки візантійської, болгарської, частково передньоазійської і сирійської культур вже були сприйняті в Україні у попередню добу і позначилися на сутності її духовного життя. Але тепер у цьому процесі, здійснюваному українськими інтелектуалами, почав переважати західний вектор.

В академічних лекційних курсах відбувалося певне напластування і барокове поєднання ідей, дотичних різних етапів і шаблів культурного та філософського розвитку. В них ми зустрічаємо вчення представників античності, гностицизму, патристики, схоластики, а також Відродження, Реформації, Контрреформації, рух яких спрямовувався в бік раннього Просвітництва. Але ці ідеї і вчення, що йшли від різних попередніх епох, були перероблені, перетравлені і сплавлені в нову неповторну єдність складнішої і вищої системи бароко. У своїй історичній давності ні схоластика, ні гуманізм тут вже не існували, вони увійшли в іншу систему зв'язків, що їх суттєво модифікували.

В основі цього звернення до розмаїтих попередніх шаблів, учень, мислителів лежала притаманна світогляду доби бароко ідея безначальності істини як божественної трансценденталії, адже Бог не лише єдиний, добрий, а й істинний. Бог, божественний Логос — це сама істина. Вона розкривається кожній історичній епосі і кожному народові в міру їх можливості сприйняти божественну істину, яка є в цьому процесі не лише безначальною, а й неперервною та безконечною. Носіями її вершинних здобутків із часом стають то одні, то інші країни, школи, мислителі. Упродовж історії ці вершини переміщувалися в просторі, даючи можливість й іншим народам засвоювати найвищі досягнення науки і культури і рівнятися на них. Утворювалося уявлення про певний масштаб світового розвитку філософії і культури та можливість зіставити з ним рівень і досягнення кожного народу й окремого мислителя. Звідси логічно випливає ідея *translatio studii*. Отож не дивно, що в пошуках істини київські професори зверталися до наукових і культурних здобутків давніх єгиптян, євреїв, Вавилонії, Індії навіть згадували далекі Америку та Японію, які нещодавно стали відомими.

Відповідно до змін парадигми наукового мислення київські вчені, вже наближаючись до нової раціоналістично-прагматичної культури Заходу, ще не абсолютизували людський розум, а прокладали місток від нього до мудрості старожитніх мислителів Сходу, які зверталися у своїх творах до спірітуалістично-містичного способу філософського посередні переживання внутрішнього психічного досвіду людини, широко використовували символічне мислення та емблематику. Як відомо, містика є складовою частиною релігії, котра ґрунтується на відчутті безпосереднього зв'язку з Богом і внутрішньому усвідомленні Божої присутності в людині. Містика, як спроба пізнати Бога через психічний досвід, не заперечує значення розуму, але розглядає його як попередній і допоміжний етап Божого осяяння в актах інтуїції. Бароко, борсаючись між містикою і раціоналізмом, поступово рухалось у напрямку останнього. Київська академія, вперше запровадивши в Україні систематичне викладання курсів логіки, теорії категорій, методу, доведення, сприяла розвитку української ментальності в бік раціоналізму.

В культурі бароко поєднується принцип інерціальності спокою і руху, останній з яких набуває все більшого значення. Долання простору і часу стає мовби потаємною пристрастю і рушійною пружиною земних мешканців. Постійні мандрівки, подорожі, переїзди з метою торгівлі, набуття фахового досвіду, ознайомлення з культурою і державним ладом інших народів невіддільні від суспільного життя людей доби бароко й в Україні. Бароко сприймає світ у його динаміці, суперечливості й багатогранності. З утвердженням теорії Коперника і великими географічними відкриттями людина бароко опиняється віч-на-віч із безмежністю Всесвіту й особливо гостро усвідомлює свою самотність, слабкість, безпорадність, обмеженість своїх пізнавальних здатностей. Люди цієї доби болісно реагують на всі зміни в науковій картині світу, в них з'являються сумніви в постульованій середньовіччям гармонійності й досконалості світу і навіть у тому, що людина, як вінець Божого творіння, є його господарем.

Усе це призводило до трагічно-песимістичного самовідчуття, сприяло розвиру раціонального і морального, вело до зневіри в ustalених моральних ідеалах, нормах поведінки і створювало гостру потребу в переосмисленні світу, людини, сенсу її буття. Ці мотиви в бароковій свідомості ще більше посилювалися внаслідок дії суспільних чинників, пов'язаних із релігійними війнами, загибеллю людності, руїною міст і сіл, навчальних осередків. Усе це породжувало не лише відчуття жаху, трагізму, а й передчуття катастрофи всієї земної цивілізації. Тема загибелі, смерті в літературі і філософії бароко особливо актуалізується. Та це лише один її бік, бо саме в цей час національно-визвольні й секуляризаційні рухи супроводжувалися масовим ентузіазмом і

духовним піднесенням народів, що боролися за свою свободу, породжували нових героїв та оптимістичну ідеологію. Трагічне й песимістичне, оптимістичне і мажорне в культурі бароко йшли поруч. І це був ще один аспект багатогранного барокового синтезу.

Цей синтез поєднував також старе й нове і прямував до нового. Якщо на початку доби бароко в Україні, на зламі XVI – XVII ст., нове осмислювалось й оцінювалось як щось негативне, пов'язане з відходом від батьківської віри, рідної мови, звичаїв, культури, то вже в середині XVII ст. ситуація змінюється. Відбувається поступовий відхід від авторитаризму, від прийняття за єдиний критерій істинності лише Біблії, творів отців і вчителів церкви, рішень соборів, а разом з тим і від традиціоналізму, орієнтації в літературній і художній творчості лише на топоси й екземпли. Вітається звернення до здорового глузду, до індивідуальних філософських і богословських пошуків і роздумів, до зіставлення з життєвою практикою і науковим досвідом, до вивчення мов і культури народів світу. Усі ці аспекти багатогранного барокового синтезу знаходять відображення в лекційних курсах професорів, в історичних, публіцистичних, художніх творах їхніх вихованців, у самому способі буття і напрямках діяльності Києво-Могилянської академії.

Ще Петро Могила докладав зусиль до того, щоб заснована ним колегія була на рівні західноєвропейських навчальних закладів і щоб її студенти та професори були знайомі з досягненнями науки і культури інших країн. Це ознайомлення здійснювалося різноманітними способами.

По-перше, студенти чули про зарубіжних авторів, їхні твори та викладені в них ідеї і теорії від своїх професорів на лекціях.

По-друге, вони брали книги іноземних авторів в академічній бібліотеці, яка налічувала понад 12 тисяч томів¹. Говорячи про комплектування академічної бібліотеки, її історик Петро Ситниченко зазначає: «Видання надходили шляхом купівлі і передплати з таких великих центрів книгодрукування Західної Європи, як Венеція, Рим, Флоренція, Париж, Берлін, Лейпциг, Базель, Амстердам, Краків, Варшава, Вільно та ін. Це давало академії можливість слідкувати за розвитком тогочасної науки та літератури. Але початок створення академічної бібліотеки поклали вітчизняні твори друку»². До них Ситниченко зараховує «Адельфотес», видану 1591 року у Львові греко-слов'янську граматику, віденське видання 1596 року «Граматики», «Часослов» (1616), перші видання друкарні Києво-Печерської лаври та інші. Випози-

¹ Див.: Ситниченко П. А. Бібліотека Києво-Могилянської академії // Від Вишньовського до Сквороди.— К., 1972.— С. 51.

² Там само.— С. 48.

чали студенти потрібні їм твори і в книгозбірнях своїх професорів, а також у приватних бібліотеках, які на той час були досить великими.

Так, як повідомляє П. Зленко у заможного козацького старшини Григорія Милорадовича зібралось 16 тисяч книг, у бунчукового товариша Стародубського полку Степана Лашкевича домашня бібліотека складалась з 12 тисяч томів різними мовами, Василь Кочубей мав 5 тисяч добірних книг, а тримати у хаті кількості книг було звичайним явищем для багатьох заможних родин. Ці дані будуть промовистішими, коли нагадати, що книгозбірня вченого секретаря французької Академії наук Безье Жана-Жака Дорту де Мерана складалась із 3400 томів, приблизно такими ж були й бібліотеки Теофана Прокоповича та відомого російського книголюбця князя Д. М. Голіцина. М. В. Ломоносов мав у своїй бібліотеці 670 книг. Книгозбірні і бібліотеки – важливий показник культури нації. І в XVII–XVIII ст. на їх формування в Україні вирішальний вплив мала саме Києво-Могилянська академія.

По-третє, важливим джерелом знайомства і контактів із зарубіжними вченими було листування. Так, Інокентій Гізель листувався з відомим німецьким вченим Йоганом Гербнієм і консулював його при написанні ним книги про київські печери. Теофан Прокопович листувався з главою галльських пієтистів Августом-Германом Франке та його співробітниками, а також із відомим єнським філософом, теологом і вченим Йоганом Францом Буддеєм. Ляйбніц писав листи Стефану Яворському, коли той був місцеблюстителем патріаршого престолу і протектором Слов'яно-греко-латинської академії. Він обговорював із ним питання організації освіти і науки в російській державі. Самуїл Миславський, коли був професором філософії і префектом Київської академії, листувався із Християном Баумаїстером, який викладав філософію у Бранденбурзькому університеті. Цікаві знання про зарубіжні навчальні заклади, стан викладання в них наук містило не лише професорське листування, а й листи та принагідні вістки студентів, які виїздили на Захід для продовження освіти. Так, збереглися й опубліковані листи до полкового обозного, а потім генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка від його сина Василя, який у 1746–1748 роках надіслав батькові з Німеччини та Голландії, де він навчався, 28 листів, а в 1751–1754 роках – кілька досить великих послань.

По-четверте, особливо багато давало українським юнакам для знайомства із зарубіжною наукою, культурою, побутом навчання в університетах Польщі, Чехії, Угорщини, Франції, Іспанії, Гол-

ландії, Англії та інших країн. Але, як показав ще Дмитро Чижевський, найпріоритетнішим для українців вважалося навчання в університетах Італії та Німеччини. В культурах цих країн чи не з найбільшою повнотою відобразилася зміна парадигми мислення на шляху від середньовіччя до Нового часу, пов'язана з переорієнтацією пізнання від богопізнання до пізнання людини, земної природи, громадянського життя. І там, і там у центрі уваги були людина і її буття у світі, але підходили італійські гуманісти і німецькі реформатори до розв'язання цієї проблеми по-різному. Гуманісти наголошували на самоцінності людини, реабілітували зневажену середньовіччям її тілесну природу, закликали до гармонії душі й тіла, до насиченого повнокровного життя на землі.

Українські студенти приїздили до італійських університетів ще у XV ст. Особливо привабливим був для них Болонський університет, заснований 1119 року. Це був один із найбільших осередків гуманістичного руху, тут викладали Андрій Везалій, Марчелло Мальпігі. В цьому університеті навчалися Юрій Котермак із Дрогобича, Мартин із Жиравиці, а пізніше й Максим Березовський. Як показав Г. А. Нудьга¹, ще більше українських юнаків навчалася в Падуанському університеті, студентами якого раніше були Миколай Копернік, Торквато Тассо, Лудовіко Аріосто. Зокрема, тут навчався і Станіслав Оріховський, і представники родини князів Острозьких, і Юрій Немирич, і Станіслав Мрозовецький (Морозенко) і Єзекій Курцевич-Булига, сподвижник гетьмана Петра Сагайдачного, згодом настоятель Трахтемирського монастиря.

В колегії Св. Атанасія у Римі також навчалось немало українців, зокрема Йоасаф Кроковський, згодом професор і ректор моголянських шкіл і київський митрополит. Тут же здобував освіту й колишній київський студент, згодом професор філософії у Слов'яно-греко-латинській академії Теофілакт Лопатинський. У цій же колегії навчалися й брати Теофан Прокопович та Теофан Леонтович. Можливо, що саме в цей час Прокопович і написав свого славнозвісного вірша «Папський вирок Галілеєві». Згодом в Італії побував і детально описав її міста, архітектуру, звичаї і побут італійців, а особливо навчальні заклади Василь Григорович-Барський², який був учнем Т. Прокоповича в Київській академії.

Отож не дивно, що українці привозили з Італії чимало книжок, а ті з них, які стали викладачами колегій, розповідали на своїх лекціях про твори і вчення італійських гуманістів. Але, вивчаючи твори представників італійського гуманізму, в центрі яких була поставлена людина в її тілесно-чуттєвій даності, українські

¹ Нудьга Г. А. На літературних шляхах.— К., 1990.— С. 181.

² Григорович-Барський Василь. Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік.— К., 2000.

гуманітарії відчували певну однобічність і неповноту такого підходу до розв'язання цієї проблеми. Тому вони прагнули познайомитися й з іншими її висвітленнями, які давала тогочасна наука і філософія. Провчившись кілька років в Італії і повертаючись на батьківщину, чимало українських студентів на тривалий час зупинялись у Німеччині й відвідували тамтешні університети, спілкувались із ученими, видавцями, діячами культури. На відміну від італійських гуманістів, які акцентували в людині її тілесний первень, її включеність у матеріальне життя земної природи й універсуму, німецькі реформатори розглядали людину суттєво інакше. Вони виступали проти зваб матеріального світу, тілесних пристрастей, вірити духом й істиною і ґрунтувати побожність не на церковних переказах, церемоніях і обрядах, а на особистих зусиллях кожної людини, спрямованих до єднання з Богом. Вони прагнули реформувати всі сфери життя народів світу — і родину, і державу, і міжнародні відносини на засадах раннього християнства, поширюючи освіту і євангельську проповідь любові за допомогою перекладів Біблії і повчальних книг. Це завдання планетарного масштабу реформатори намагалися здійснити через прилучення до цієї роботи кожної людської особистості, мобілізації всіх потенцій внутрішнього життя індивідуума. І в цьому тяжінні до внутрішнього світу людини, її духу українці знаходили чимало спільного з протестантами. Не можна не бачити, що українська ментальність, українська традиція, пов'язане з нею вчення про «внутрішню людину», її переображення й теозис, які східне християнство успадкувало ще від неоплатонізму, були ближчими саме до німецької, а не до італійської культури. Достатньо звернутися до творів Григорія Сковороди, Данила Туптала, Ісайї Копинського, Кирила Транквіліона-Староверхого, щоб переконатися у цьому. Українці зі всією їхньою мрійливістю, романтичною налаштованістю на споглядання зоряного неба і роздуми про безмежність Космосу й водночас із глибоким усвідомленням розірваності буття, з любов'ю до свободи були народом душі, котра прагне піднесення до Духа. В цьому сенсі між німцями й українцями було чимало спільного. Але й їхнє піднесення до Духа здійснювалося далеко не тотожно. На відміну від багатьох представників німецької культури, українці шукали Духа не через рацію, теорію, філософську системотворчість, а через осмислення переживань душевного досвіду і самопізнання.

В цих своїх прагненнях, в розумінні людини як духовного ества, що прямує до Бога і поєднується з ним не завдяки духовним обрядам і церемоніям, а лише внутрішніми зусиллями і за допомогою Божої благодаті, вони знайшли чимало однодумців у середовищі галльських пієтистів. Цей релігійно-філософський рух виникнув у Голландії і був пов'язаний з іменем і діяльністю ви-

датного гуманіста і реформатора Яна Амоса Коменського. Але вже наприкінці XVII ст. носії його ідей перебазувалися до Німеччини, в університетських містах якої, зокрема в Галле, поблизу Магдебурга, вони знайшли свій сталий осідок. Як рке зазначалося, у першій половині XVIII ст. найвидатнішим представником пієтизму був Август-Герман Франке, відомий теолог, професор гебраїстики й організатор закладів пієтизму. Саме він був засновником їхнього так званого Сирітського дому, навколо якого гуртувалися школа, бібліотека, друкарня, папірня, шпиталь, аптека, а також товариство вчених людей. Цей дім мав добре налагоджену дипломатичну службу і зв'язки у найвіддаленіших куточках світу – Африці, Америці, Індії. Він мав своїх емісарів у Росії, Польщі, Чехії, видавав біблійні книги мовами багатьох народів, у тому числі й слов'янських. Пієтизм, що виник на перехресті реформаційних і просвітницьких ідей, хотів реалізувати ранньохристиянські ідеали просвітницькими засобами.

Однак у добу існування Києво-Могилянської академії ця реформаційна лінія в німецькій культурі вже не була єдиною і переважаючою. Відбувається інтенсивний процес еволюції від реформаційної ідеології до просвітницької. І хоча вони певний час співіснують, остання стає домінуючою, перемагає ляйбніцьсько-вольфівська лінія. Від початку XVIII ст. вчення її представників стають відомими в Києво-Могилянській академії і її дочірніх колегіях. А з 30–40-х років цього століття філософія в них читається за Х. Баумайстером, який був учнем Х. Вольфа, послідовника Ляйбніца. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що Теофан Прокопович, котрий був добре знайомий з А.-Г. Франке та його співробітниками, в ситуації, коли галльські пієтисти вигнали Вольфа з університету міста Галле, підтримав все ж таки Вольфа, який імпував йому і своїм вільнодумством і раціоналістично-математичним спрямуванням своєї філософії. Він рекомендував Вольфа Петрові I на посаду президента Санкт-Петербурзької академії наук, яка тоді створювалась, хоча й не був занадто високої думки про його філософію. Як пише біограф Прокоповича академік Байер, він уважав її пласкою і такою, що годиться лише для початківців, а не для ерудитів¹.

Дуже цікаві й вагомі дані про зв'язки українських і німецьких просвітників та навчання української молоді в німецьких університетах знаходимо в працях Роберта Штуперіха, Йоахима Тецнера, Ганса Йоахима Гертеля й особливо академіка Едуарда Вінтера. В повоенні роки Вінтер був професором Галльського і Берлінського університетів, багато працював в архівах, тому його свідчення мають особливу цінність. У своїй фундаментальній пра-

¹ Байер Т.-Г.-З. Життєпис Прокоповича. Пер. з латини М. Роговича // Прокопович Теофан. Філософські твори: В 3-х т.— К., 1981.— Т. 3.— С. 371.

ці «Ранне Просвітництво» (Берлін, 1966) він проаналізував Просвітництво як загальноєвропейське явище і показав, що Києво-Могилянська академія цілком вкладається в обсяг цього поняття. Серед киево-могилянців у нього були свої улюблені постаті, до яких він повертався у кожній наступній своїй праці — це і «юний Теофан Прокопович», і «вчений біблеїст Симон Тодорський», і «мудрий козак Григорій Сковорода»

Про контакти українських і німецьких вчених просвітницького напрямку писали й Дмитро Чижевський, і Володимир Литвинів, і Григорій Нудьга, й Ігор Лоський. Особливо цінними є дані двох останніх авторів про навчання українських студентів, у тому числі й вихованців Києво-Могилянської академії, у німецьких університетах. Їхня цінність обумовлюється передусім ТИМ, що аналіз цих вчених ґрунтується на дослідженні вписних книг, тобто матрикулів за багато років. Документи фіксують записи українців до німецьких університетів вже в XV ст. Зокрема, вони вчилися у Віттенберзькому університеті, об'єднаному згодом з університетом міста Галле, а також у Лейпцигу, Страсбурзі, Гейдельберзі, Геттінгені, Єні, Кенігсберзі, Ростоці, Кію. Так, у Віттенберзі вчився Станіслав Оріховський, який мешкав у той час у домі самого Лютера. Пізніше в цьому місті студіювали Мелетій Смотрицький, Теофан Прокопович, його учень Симон Тодорський.

108

Останній переклав з німецької мови на українську програмний твір галльських пієтистів — «Справжнє християнство» Йогана Арндта та ще кілька важливих творів, а також протестантські гімни і пісні, в тому числі й складені Лютером. Вони були розшукані й проаналізовані Д. Чижевським². Згодом С. Тодорський був професором Київської академії і заснував у ній школу гебраїстів. Серед його учнів був і Г. Сковорода, і, як стверджував Л. Махновець, він також добрався до університету м. Галле.

Лейпцизький університет, заснований 1409 року, знаменитий тим, що тут вчилися Ляйбніц, Лессінг, Гете, Вагнер, Шуман. Чимало вихованців Київської академії, які тут навчалися, їх бачили і чули. Але перші записи українців до матрикулів цього університету стосуються більш раннього часу. В 1562 році тут вчився Петро Корсак і ще троє українців, у наступному 1563 році їх записалося вже шестеро. Пізніше в ньому навчався вихованець Київської академії Григорій Козицький, його друг Микола Мотоніс, брати Петро і Михайло Білушенки з Полтавщини, два брати Остроградські — Іван і Павло, а також Паскевичі, Милорадовичі та нащадки інших відомих старшинських козацьких родин. Тут

¹ Winter Eduard. *Ketzerschicksale. Christliche Denker ans neun Jahrhundert.*— Berlin, 1979.— S. 256.

² Див.: *Чижевський Дмитро.* Українські друки в Галле.— Краків-Львів, 1943.— С. 1—30.

добре були поставлені виклади філософії і математики, і з України в Лейпцигу вчилися чимало майбутніх військових канцеляристів і державних мужів.

Страсбурзький університет був порівняно молодий. З України тут вчилися переважно майбутні медики. Після Київської академії і семи років навчання в шпитальних школах у Петербурзі Сенат направляв їх групами по 5–10 чоловік до Голландії, де вони здобували ступінь доктора медицини і вже після цього завершували медичну освіту в Страсбурзі. Серед них були і Нестор Амбодик-Максимович, і Данило Самойлович, згодом знаменитий епідеміолог, праці якого про чуму видавалися багатьма європейськими мовами, в тому числі й німецькою. Д. Самойлович був обраний членом 12 іноземних академій. У Страсбурзі навчалися також брати Олександр і Павло Шумлянські, згодом видатні лікарі і вчені. У 1770 році тут разом із великим німецьким поетом, філософом і вченим Гете навчався на медичному факультеті й Мартин Тереховський, досліди якого щодо самозародження життя передували аналогічним працям Пастера. Згодом у Страсбурзі здобували освіту і «кавалерське виховання» два графи Розумовські – Петро та Андрій. Останній став російським дипломатом з осідком у Відні, він дуже любив музику. В його салоні виступали найбільші тогочасні європейські знаменитості – Моцарт, Гайдн, Бетховен. А глухому вже тоді Бетховену Андрій Розумовський виклопотав пенсію; вдячний великий німецький композитор присвятив своєму українському шанувальникові і добродієві скрипковий концерт ор. 59.

В університеті Єні, де саме повітря було насичене іменами великих німецьких філософів, також навчалися вихованці Київської академії. Тут колись студював Ляйбніц, викладав Буддей, вчився, а згодом був професором Фіхте, професорував Шеллінг, у 1801–1805 роках жив Гегель. Хоча матрикули цього університету українознавцями ще не досліджувалися, достеменно відомо, що від 1803 року тут навчався вихованець Київської академії Данило Кавунник-Велланський. Він слухав виклади Шеллінга, Окена, Стеффенса і навіть здобув схвальний відгук свого професора. За даними Зої Хижняк, це саме про нього Шеллінг сказав: «Серед багатьох тисяч моїх слухачів лише одна людина зрозуміла мене до кінця, це російський любитель наук – Велланський». Вченню Шеллінга Велланський залишився вірним до кінця своїх днів, пропагував його у своїх творах, лекціях, публічних виступах. Велланського вважають засновником шеллінгіанства в Росії та Україні.

У Гейдельберзькому університеті Рупрехта, де згодом викладав Гегель, українці вчилися від 1387 року. А Геттінгенський університет уславився своїми славістичними студіями. Його професори сприяли піднесенню інтересу до України і її складних стосунків із

Росією в останній третині XVIII ст. Це позначається як на художній літературі, мемуристиці, так і на наукових працях. Зокрема/ драма Ф. Шіллера «Деметріус», присвячена відомому російському самозванцеві, з'являється саме у цей час. Її автор впритул підходить до української теми, адже і печерські ченці, і козаки відіграли помітну роль у житті цієї історичної особи. Згадуються у драмі і Дніпро, і Десна, і чернігівські та київські місця. Принагідно зауважимо, що ода Шіллера «До радості» була перекладена з німецької відомим поетом Василем Капністом, який був близьким до багатьох діячів Києво-Могилянської академії.

Навчалися українські студенти і в інших університетах Німеччини: Ростоку, Кілю. Зокрема, представник відомої старшинської родини, пов'язаної з Гетьманщиною і рухом автономістів, — Іван Политика, який вчився чотири роки в Кілю, а ступінь доктора медицини здобув у Лейдені, був запрошений на посаду професора до Кільського університету, в якому й професорував кілька років. Повернувшись по тому до Петербурга і зайнявшись лікарською діяльністю, він ще створює й Ботанічний сад. І тут йому дуже знадобився досвід вивчення квітництва, городництва і спорудження паркових ансамблів у Голландії та Німеччині. Перебуваючи в Кілю, Іван Политика спілкувався з чималим колом своїх краян, які також навчалися в університеті цього міста. Це і Василь Ханенко, котрий вписався до матрикулу в тому ж 1746 році, що й Политика. У 1758 році у Кілю студіює Яків Подвисоцький, пізніший значковий товариш. Через рік після нього вписується на студію Яким Карнович, дід якого Лукіян був козаком Почеповської сотні. Ще роком пізніше бачимо тут вихованця Київської академії Максима Барановича, котрий закінчив університет 1767 року зі ступенем доктора медицини. Вчилися тут і Григорій Гуляницький, Петро Вольховський, а також Григорій Тимченко, котрий після закінчення Київської академії і перед вступом до Кільського університету вчився ще й у Копенгагені. У 1770 році вступає до університету в Кілю Максим Дунін-Борковський, якого через чотири роки бачимо студентом філософського факультету у Страсбурзі. Він був сином Василя Дуніна-Борковського, бунчукового товариша й депутата Стародубського полку до Комісії «о сочиненні прозкта Нового Уложення». Цікаво відзначити, що Софія з дому Дуніних-Борковських була матір'ю вже згаданого Василя Васильовича Капніста², який у квітні 1791 року вів у Берліні переговори про допомогу Пруссії у відділенні України від

¹ Див.: *Лоський Ігор*. Українські студенти в Ростоку й Кілю // *Записки Чину Василя Великого*. — Жовква, 1932. — Т. 4. — Вип. 1/2. — С. 228—229.

² Див.: *Дашкевич Я. Р.* Берлін, квітень, 1791. Місія В. В. Капніста, її передісторія та історія // *Український археографічний щорічник*. — К., 1991. — Т. 4. — Вип. 1. — С. 284.

Росії у разі війни. Дід Софії — генеральний обозний Василь Дунін-Борковський — був вельми багатою людиною, він фінансово допоміг Іванові Мазепі здобути гетьманство. В родині Капністів зберігалася пам'ять про цього прихильника Мазепи, що показово для настроїв, які панували в ній. Однак ступінь спорідненості між Максимом Дуніним-Борковським і В. В. Капністом нами ще не з'ясована.

Але все ж чи не найбільше українців їхало на навчання до Кенігсберга. Багатші їхали цілими валками — з гувернерами, слугами, домашніми припасами, бідніші йшли пішки, заробляючи по дорозі на шматок хліба. В матрикулах Кенігсберзького університету навчання українських студентів зафіксовано вже від 1547 року. З цього часу і до 90-х років XVIII ст., за даними Г. Л. Нудьги, в Кенігсберзькому університеті навчалося близько ста українців. Коли ж перерахувати тих з них, прізвища яких, на його думку, належать слухачам Канта, то їх буде 9. Це Андрій та Михайло Базилевські з Полтавщини, Іван Максимович із Миргорода, Федір Туманський із Глухова, Іван Кулябка, Іван Данилевський з Києва, а також Михайло Щербак із Пирятина та Григорій Милорадович і Олександр Протченко. Років упису до Кенігсберзького університету цих слухачів лекцій Канта Нудьга не подає. Ігор Лоський¹ взагалі не пише, хто слухав виклади Канта, але роки упису студентів до університету він подає старанно. Тому його дані видаються більш достовірними. Загальна цифра українських студентів у Кенігсберзі, за його даними, виглядає більш скромно, ніж у Нудьги. Їх тут вчилися трохи більше 40.

Але знаючи, що сам Кант закінчив Кенігсберзький університет, в якому навчався на філософському і богословському факультетах, 1745 року, а потім упродовж кількох років працював приватним учителем і лише від 1755 року почав викладати в університеті — до 1770 року як доцент, а від 1770 року і до 1790 року як професор, шляхом невеликого аналітичного дослідження легко виявити тих, хто міг слухати його виклади. За даними Ігоря Лоського, Канта слухали 23 особи українського походження². Так, 1753 року до Кенігсберзького університету записалися Семен Гусаревський і три брати Леонтовичі — Василь, Степан і Микола. В цей час Кант був ще приватним учителем. Але якщо вони провчилися в університеті хоч кілька років, то Канта слухали напевно, бо від 1755 року, як уже зазначено, він тут викладав. Далі йдуть

¹ Див.: Лоський Ігор. Українці на студіях в Німеччині в XVI—XVII ст. // ЗНТШ. — 1931. — Т. 151. — С. 99—110. (Як зазначає автор, праця вийшла з семінару української історії при Українському науковому Інституті в Берліні, котрим керував професор Д. І. Дорошенко.)

² Див.: Там само.

Яків Хорошевич, Іван Новицький, брати Іван і Михайло Борковські, брати Іван та Яків Долинські та інші.

Останнім з українців у XVIII ст. в Кенігсберзі студював Михайло Максимович Щербак з Пирятина, який записався до університету 1778 року і мав змогу слухати лекції Канта, бо в той час він ще професорував. Коли йти за загальноприйнятим поділом філософського розвитку Канта на «докритичний» (до 1770 року) та «критичний» періоди (до 1790 року — упродовж першого мислитель визнавав можливість умоглядного пізнання речей, як вони існують самі по собі, а у другому — заперечував), то переважна більшість українців слухали виклади Канта саме в його «докритичний» період. І хоча вся філософія Канта звернена до проблеми людини, даючи кожному відповідь на питання: що я можу знати, що я мушу робити, на що я можу сподіватися, деякі дослідники, зокрема М. О. Булатов, виділяють у його еволюції й окремих антропологічний період, який розпочинається у 80-х роках, коли мислитель переосмислює й узагальнює свої погляди на проблематику, пов'язану з людиною. На жаль, даних про навчання українських студентів у Кенігсберзькому університеті у ці роки досі ще не виявлено, принаймні автору цієї розвідки вони не відомі. Але в попередні роки студенти з України могли слухати лекції з філософії, логіки, математики, механіки, фізики, географії, антропології та історії, котрі читав Кант і які також виводили слухачів в осмислення проблем людини. Як засновник німецької класичної філософії Кант продовжив започатковане ще мислителями Реформації акцентування на розумово-духовних потенціях людини, що були абсолютизовані і перетворені на відчужену від людини сутність наступними теоретиками цього напрямку.

1760 року до Кенігсберзького університету вступає Іван Хмельницький, один із нащадків гетьмана Богдана, котрому сприяє Християн Баумайстер. Поговоривши з Хмельницьким, який мав рекомендаційного листа від свого професора Києво-Могилянської академії Самуїла Миславського, Баумайстер писав своєму колезі до Києва, що був би радий, коли б доля і надалі ошчаслилювала його такими учнями. Іван Хмельницький був дуже здібним, але й вельми бідним і не мав чим платити за навчання. Його родина не потрапила до складу російського дворянства, а всі її маєтності були конфісковані, тому він змушений був звертатися до російського уряду з проханням про допомогу. Хмельницький, безперечно, слухав лекції Канта. Вже через два роки після вступу до університету він публікує і подає до захисту дисертацію «Міркування про підстави філософії», яку присвятив Кирилові Розумовському. Захист цієї дисертації відбувся в присутності Канта. Німецькі вчені добре зустріли цю працю. Про неї схвально відгукнувся редактор «Гамбурзьких відомостей». Далі Хмельницький пише «Роздуми про рабство за законами при-

родними і правом всенародним», а згодом і «Спростування одного міркування Шлегеля». За даними З. Хижняк, Хмельницький перебував у Кенігсберзі до 1767 року і мав можливість ще кілька років спілкуватися з Кантом. Приїхавши по навчанні до Петербурга, він здійснив переклад із німецької мови творів Яна Амоса Коменського, який користувався значним успіхом і кілька разів перевидавався. Принагідно зауважимо, що син Івана Хмельницького – Микола прославився як драматург. Одна з його комедій була написана разом з О. С. Грибоедовим. Пушкін говорив про нього як про свого улюбленого поета, музику до його творів писали О. Аляб'єв, О. Верстовський та інші відомі тоді композитори.

У тому ж 1760 році, що й Іван Хмельницький, на студії до Кенігсберзького університету записався й інший вихованець Київської академії – Максим Цвіт, а у 1773 році – брати Михайло і Микола Горновські, шляхтичі зі Стародуба, Олекса Карасевський, а також Федір, Іван і Микола Туманські.

Представники родини Туманських традиційно навчалися у Кенігсберзькому університеті. Багато з них слухало виклади Канта. А Федір ще на студентській лаві починає займатися наукою. Вже через рік після вступу він стає членом Пруського наукового королівського товариства і, ймовірно, тоді ж входить до масонської ложі, здогадно, розенкрейцерів. Згодом він написав десяти томну історію імператора Петра Великого, вважаючи його масоном. У 22 роки Федір Туманський вже є дійсним членом Російської академії наук. Він розшукав, дослідив і опублікував велику кількість матеріалів з історії України, котру вивчав комплексно і розглядав як певну економічну, етно-політичну і культурну цілісність. Федір Туманський був помітною постаттю серед глухівських канцеляристів-автономістів, чимало з яких також навчалися в німецьких університетах. Саме перебуваючи у Глухові, він розробляє проект українського «вченого зібрання», практично першої Української академії наук та допоміжної їй академічної бібліотеки. Але оскільки подібні проекти у той час розглядалися як протидія політиці російської централізації, котру жорстоко і послідовно здійснював уряд Катерини II, яка, прикриваючись просвітницькою риторикою, будувала добре впорядковану поліцейську державу, Ф. Туманський залишає Глухів і знаходить чимало однодумців серед просвітників-українофілів у Петербурзі, котрі гуртувалися навколо канцлера князя Олександра Безбородька. Протекцію останнього він здобув через В. В. Капніста, з яким заприятелював ще у Глухові, а у Петербурзі, за його підтримки у канцлера, здобув посаду директора позичкового банку. Однак за своїми поглядами Ф. Туманський був ближчий не до тих українофілів, які стояли на позиціях асиміляції Росією їх батьківщини (Олександр Безбородько, Петро Завадовський, Дмитро Трощинський, Іван Гудович, Віктор Кочубей та інші),

а до так званих традиціоналістів¹, які добивались відновлення Гетьманщини та її інституцій.

Коли ж тепер задатися питанням, що найбільше імпонувало українським студентам у викладах Канта, то, мабуть, треба відзначити, що це, по-перше, універсалізація ідей діалектики, поширення їх на розуміння всесвіту, людського буття і пізнавальних процесів; по-друге, ідеї зв'язку філософії та природознавства; по-третє, це кантівська теорія моралі і, по-четверте, започаткування Кантом переходу від теорії природного права до філософії права. Адже в цей час і в Україні наростає незадоволення і розчарування теорією природного права, суспільної угоди і «філософа на троні». Недарма вже через кілька десятиліть Памфіл Юркевич, на якого німецька філософія також мала великий вплив, створив курс лекцій «Історія філософії права»². Але детальніше відповісти на це питання можна буде лише тоді, коли будуть розшукані й проаналізовані твори українських слухачів і шанувальників Канта. Хоча й нині вже добре відомо, що перший переклад твору Канта російською мовою був здійснений вихованцем Київської академії Яковом Рубаном 1803 року, тобто ще за життя великого німецького мислителя, і виданий у Миколаєві.

Коли йдеться про українських слухачів Канта, то зазначимо, що у той самий рік, коли Іван Хмельницький захищав свій докторат, а Яків Хорошевич, брати Іван і Михайло Борковські, Іван і Яків Долинські лише розпочинали свої студії у Кенігсберзі, в матрикулах тамтешнього університету з'явилось ще одне прізвище. Саме 1762 року тут почав навчатися Йоган-Готфрід Гердер, згодом видатний німецький просвітник, який також слухав виклади Канта. Разом із ним навчалось щонайменше шестеро українських студентів, імена яких відомі й вище вже названі. Ймовірно, спілкування з ними позначилося на гердерівському розумінні культури, мов, фольклору слов'ян, а також взаємозв'язків європейських народів і його теорії нації загалом. Пізніше праці Гердера «Голоси народів у піснях», його «Дослідження про походження мови», «Ідеї до філософії історії людства» мали глибокий вплив на формування національної свідомості багатьох європейських народів, зокрема й українського, вони використовувались М. Максимовичем, А. Метлинським, О. Бодянським та іншими діячами української культури, письменниками і науковцями.

Але ще задовго до початку викладів Канта і навіть до його народження в Кенігсберзькому університеті на філософському й

¹ Козуп Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760—1830.— К., 1996.— С. 226.

² Юркевич Памфіл. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник.— К., 1999.

теологічному факультетах, на яких пізніше навчався й Кант, студіював молодий місцевий лютеранин — Адам Зерникав (1652—1692), який згодом помітно вплинув на розвиток богословської думки України. Він став видатним теоретиком українського православ'я та його захисником, як і інший виходець з Пруссії — Інокентій Гізель, відомий культурний і церковний діяч, автор великого лекційного академічного курсу з філософії, «Філософських аксіом» та низки інших творів. Згодом Зерникав познайомився з Гізелем і часто з ним спілкувався. Але перед цим Зерникав після навчання в Кенігсберзі студіював в Англії, в Кембриджі, Оксфорді, Лондоні, багато працював у Бодлеанській та Коттоніанській бібліотеках, далі навчався в Парижі, відвідав чимало італійських університетів (у Туріні, Мілані, Болоньї, Феррарі, Падуї, Венеції тощо). За фахом він був інженером-фортифікатором, писав політичні трактати, а за науковим покликанням працював у галузі патрології, ставши одним із найгрунтовніших спеціалістів у цій царині в тогочасній Європі.

Після невдалої спроби переселитись до Москви і стати дорадником російського царя в політичних і військово-технічних питаннях, Зерникав, переконавшись у недобррозичливому ставленні московитів до іноземців, особливо вчених, переїздить в Україну. Вивчення творів отців східної церкви привело його до зміни віри. Поселившись у Чернігові, у будинку Лазаря Барановича, він з його допомогою стає православним і невдовзі переходить на гетьманську службу. Чимало укріплень Батурина були створені його розумом і руками. П'ять років він співпрацював з Іваном Мазепою, котрий його цінував не лише як інженера, а й як знавця мов, політика, вченого. Тут, у Батурині, Зерникав плідно працював науково і завершив основну працю свого життя «Про походження Святого Духа від одного Бога-Отця». У процесі її написання він постійно спілкувався з ученими Могилянської академії і лаврської друкарні.

Спочатку цей трактат Зерникава поширювався у списках, один з яких був і в бібліотеці Києво-Могилянської академії. Теофан Прокопович був настільки високої думки про цю працю, що помістив її значну частину у своєму богословському курсі і добився від Петра I двох іменних указів про розшуки списків праці Зерникава для його наступного видання. Але вперше він був повністю виданий лише у 1774—1776 роках Самуїлом Миславським у Кенігсберзі. Так цей твір повернувся на батьківщину свого автора. Його міг знати і Кант. Помер Адам Зерникав у Батурині і був похований у Микільському Батуринському монастирі за ігуменства Данила Туптала.

Літературно-богословська й полемічна спадщина Адама Зерникава (Адама Чернігівського) маловідома й ще менше доступна сучасному дослідникові. Його трактат з проблем фортифікації,

що містив значні інженерні новації, так само як і політичний трактат, ідеї якого, безперечно, були відомі І. Мазепі, досі не знайдені. Кенігсберзьке видання його основного богословсько-полемічного твору є нині бібліографічною рідкістю. Однак один із грецькомовних перекладів його нещодавно знайдений Оленою Сирцовою. Цей переклад був здійснений відомим церковним діячем, членом Російської імператорської академії наук та Лондонського товариства старожитностей Євгенієм Булгаром. Можливо, подальші пошуки праць Зерникава дадуть більш утішні результати.

Вивчення українсько-німецьких культурних взаємин розкриє ще чимало цікавих імен, вагомих ідей і проблем, дотичних Києво-Могилянській академії. Це розширить і збагатить наші сучасні уявлення про цей навчальний заклад, про духовне життя України XVII–XVIII ст. у його європейському контексті. Цей контекст, звичайно, не обмежується лише Німеччиною, а вміщує в собі Італію, Португалію, Францію, Англію, країни Скандинавії, Чехію, Угорщину й особливо нашу найближчу сусідку Польщу. Ознайомлення з науковими й культурними здобутками цих країн було важливим чинником формування в Україні філософії й ідеології Просвітництва й поступового переходу до них від культури бароко. Ці процеси ще чекають на своїх дослідників, нинішніх вихованців університету, що носить ім'я заснованої Могилою академії.

